

JAROSLAV BAUER
SPOJKY A ČÁSTICE

Při klasifikaci neohebných slov podle slovních druhů se setkáváme s mnoha přechodnými případy. To platí zejména o spojkách, které vznikaly postupně v různých obdobích jazykového vývoje ze slov patřících k jiným slovním druhům: ze vztažných zájmen a příslovců, z jiných příslovců, z částic, někdy dokonce z různých tvarů ohebných slov, z několikaslovných výrazů nebo z celých vět. Původní funkce těchto slov se přitom často zachovala, a tak je někde těžko určit, jde-li o užití jiného slova ve spojovací funkci nebo naopak o užití spojky ve funkci nespojkové, anebo jde-li už jen o dvě stejně znějící slova s různými funkcemi a s různou slovnědruhovou příslušností, tedy o homonyma. Pokudili jsme se již najít hranici mezi spojkami a příslovci a mezi spojkami a relativy;¹ dnes se zastavíme u rozlišení spojek a částic.

1. Spojky a částice se funkčně velmi těsně stýkají i v dnešním jazyce a v historickém vývoji mezi nimi zjišťujeme četné přechody. Velká část spojek vznikla právě z částic, a naopak zase mnohé spojky začaly plnit i úlohu částic. Proto je rozlišení obou slovních druhů velice důležité jak pro historickou, tak i pro synchronní syntaktickou analýzu.

Spojky i částice patří k slovům neohebným. Obojím je dále společné to, že nemají funkci normálních větných členů, nevstupují do syntaktického vztahu determinace nebo koordinace s jinými slovy ve větě. Spojky nemají vlastní věcný význam; i v tom se shodují s většinou částic, zejména pak s těmi, které mají blízko ke spojovací funkci. Rozhodujícím kritériem pro rozlišení spojek a částic může tedy být jen jejich syntaktická funkce ve stavbě věty nebo celé promluvy.

2. Slovnědruhová definice spojek je vcelku jednoznačná a obecně přijímaná: „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“²

Ve vymezení částic jako slovního druhu není dosud jednoty. V posledních letech se o tom psalo zvl. na Slovensku, ale i u nás se cítí zpracování této otázky jako velice naléhavé.³ Zde se nemůžeme a nechceme pokusit o její řešení v celém rozsahu; dotkneme se jí jen potud, pokud je to nutné k odlišení částic od spojek. Proto se zastavíme jen u těch druhů částic, které mají blízko ke spojkám.

Jde tu především o částice dvou druhů: 1. o částice uvozující věty a vyjadřující buď jejich modální nebo citovou povahu (popříp. obojí zároveň); 2. o částice vytýkající větné členy (slova nebo spojení slov, někdy i vedlejší věty plnící funkci větných členů).⁴

V obou případech jde o slova bez samostatného lexikálního významu. Proti spojkám, které vyjadřují vždy vztah mezi dvěma syntaktickými jednotkami, vztahují

se částice k jedné syntaktické jednotce; nemají tedy úkon spojovací.⁵ Ukážeme to na příkladech:

Kéž už je hezky! — *kéž* je částice vyjadřující práci povahu věty. × *Přál si, aby už bylo hezky* — *aby* je spojka vyjadřující obsahový vztah vedlejší věty k hlavní větě v souvětí.

Přišli chlapi i děvčata — *i* je spojka vyjadřující slučovací vztah mezi souřadnými větnými členy. × *Přišli i chlapi* — *i* je zde částice vytýkající podmět.

Zdeněk nepřijde, leda bys ho sám přivedl — *leda* je spojka vyjadřující výjimečný vztah vedlejší věty k větě hlavní. × *Přijde leda Zdeněk* — *leda* je částice vytýkající jistým způsobem větný člen — podmět.

Přechody vznikají tam, kde spojovací slovo vyjadřuje nejen vztah mezi větami, ale zároveň i modální nebo citový ráz připojované věty, nebo *tam*, kde se něco vytýká zřetelně na pozadí jevů téhož druhu, v jazykovém projevu předtím vyjádřených. Všimneme si nejdůležitějších případů.⁶ V dalším výkladu pak probereme i ostatní druhy slov, které se zahrnují mezi částice a stýkají se se spojkami.

Spojky a částice vyjadřující modální povahu věty

3. Jde zde o částice uvozující zjišťovací otázky a práci věty.

Tázacích částic se v dnešní češtině užívá v samostatných otázkách jen při citovém zbarvení (zvl. v otázkách rozvažovacích a řečnických). Spojují tedy v sobě funkci modální a citovou, např. *Bude-li jen tomu věřit? Mám-li ji rád! Zdalipak přijde? Cožpak mi nevěříš? Či by to byla přece jen pravda?*

V závislých otázkách se užívá částic *li*, *zdali*, hovor. *jestli*, a to bez citového zbarvení. Jejich užití je nutné: závislá otázka nemá samostatnou intonaci, takže její prvotní tázací platnost signalizuje jen částice. (Podobnou funkci má i tázací zájmeno nebo příslovce v závislé otázce doplňovací.) Částice ovšem zároveň vyjadřuje i obsahový vztah mezi větami, tedy má úkon spojovací a blíží se spojce; *li* se někdy skutečně považuje za obsahovou spojku. Analogie s tázacími slovy v doplňovacích otázkách, která se též stávají výrazem vztahu mezi spojenými větami, ačkoli spojkami nejsou, podporuje však hodnocení slov *li*, *zdali*, *jestli* i v závislých otázkách jako částic, které současně plní i spojovací funkci.⁷

4. Pracích částic *kéž* a *bodejt* se užívá jen ve větách samostatných; v závislých větách pracích je místo nich spojka *aby*.⁸ Sporné je jen hodnocení slova *at* v obsahových větách žádacích a v obdobných větách účelových, např. *Řekni mi, at si pospíš!* *Pospěš si, at přijdeš včas*. V samostatných větách se *at* zpravidla považuje za součást opsaného imperativu, nikoli za obsahovou částici uvozující celou větu, např. *At si pospíš!* *At už jdeš!* Má však k platnosti větné částice velice blízko, zejm. ve větách pracích, kde je souznačné s *kéž*: *At (= kéž) už přestane pršet!* *At už je hezky!* V souvětí se vět s *at* užívá hlavně po rozkazovací větě řídící; *at* zde má primárně stejnou funkci jako ve větách samostatných a můžeme je hodnotit jako součást opsaného imperativu, popříp. jako obsahovou částici, takže spojení je vlastně asyndetické (a formálně parataktické). Ale zároveň nabývá zde *at* i funkce spojky synonymní s *aby*; proto se šíří i do souvětí s jinými větami řídícími, např. *Řekl mi, at tam nechodí. Pospíšíme si, at tam jsmo včas*. Zde je spojovací funkce *at* ještě zřejmější. Podobně jako *li*, *zdali* v obsahových větách tázacích plní tedy *at* současně obě funkce: funkci částice ve větě vedlejší a funkci spojky v souvětí. Geneticky je to ovšem spojka, která se teprve

sekundárně stala komponentem opsaného imperativu.⁹ Funkci spojky má *at* ve větách podmínkově přípustkových (např. *Půjdu tam, at říkají cokoli*); kromě toho je součástí dvojité spojky vylučovací *at — nebo* (např. *at dnes nebo zítra*).

Spojky a citové částice

5. Citové částice jsou prostředkem k vyjádření citového postoje mluvčího k obsahu projevu. Na rozdíl od citoslovcí nemají samostatnou platnost (a neoddělují se pauzou), ale včleňují se do věty, např. *To mám hlad! Ono prší! Však to půjde! Z citových částic vznikly některé naše spojky.*¹⁰

Citově zabarvenou větou reaguje mluvčí zpravidla na nějakou okolnost v mimojazykové situaci nebo na něco, co bylo v kontextu řečeno; proto mají mnohé citové částice zároveň funkci navazovací a ustálil se u nich jistý významový odstín. Tak např. částice *však* uvozuje citově zabarvenou větu, která je v rozporu s nějakou skutečností; *vždyt* uvozuje citově zabarvenou motivaci něčeho apod. Tyto citové částice mají ke spojkám nejbližší.

U částice *však* došlo během historického vývoje ke skutečnému rozdělení: vznikla z ní odporovací spojka, která se dnes od částice odlišuje nejen tím, že je citově neutrální (a je spíše knižně zabarvena), ale i tím, že je příklonná. Je to už nové slovo, které je s částicí *však* jen homonymní.

Jinak je tomu v souřadném souvětí důvodovém a vysvětlovacím, v němž plní částice *však*, podobně jako *vždyt*, sekundárně funkci spojky: zachovává si tu stejný význam jako ve větě samostatné a rozdíl je jen v tom, že se zde ve větě takto uvozené reaguje bezprostředně na obsah předcházející věty, kdežto v samostatné větě jde o reakci na širší kontext nebo na promluvovou situaci. Srov. např. *Neplač, však bude zase dobře. Nikam nepůjdu, vždyt je pozdě. || Však já to dokážu! Vždyt jsem to věděl*. Spojení vět v souvětí tu bývá většinou volnější (s pauzou blízkou koncové), takže věty jsou blízké větám samostatným.

Věty se *vždyt* jsou v důvodovém nebo vysvětlovacím vztahu k předcházející větě častěji než věty se *však*; proto se *vždyt* cítí jako výrazový prostředek tohoto vztahu a považuje se často za spojku. I když mu spojkovou platnost přiznáme, nemůžeme ji odtrhovat od platnosti citové částice; nejde tedy o homonymitu částice *vždyt* se spojkou *vždyt*, nýbrž o dvě funkce téhož slova, přičemž primární je funkce částice.

6. Ve funkci citových částic se užívá na začátku samostatných vět slov, která v souvětí fungují jako podřadící spojky: *aby, že, že by, kdyby, když*, např. *Abys ty při tom nebyl! Aby si tak ublížil! Že už jdeš! Že upadneš! Že by to nebyl on? Kdyby už zapršelo! Když tomu nerozumím. Jen když se mu nic nestalo*.

V starších mluvnících se tu nespřávně mluvilo o vedlejších větách bez vět řídicích apod. Nejde zde o elipsu věty řídicí a uvedená slova nemají spojovací funkci. Přitom není nutno obojí užití od sebe zcela odtrhovat — jde tu o slova s dvojitou funkcí, s funkcí podřadící spojky (která je základní) a s funkcí částice. Souvislost obou funkcí je někdy zřejmá, jindy jen vzdálená.

7. Souřadících spojek se užívá dosti často i na začátku samostatných vět nebo souvětí (po koncové pauze). Vyjadřují zde vztah k předcházejícímu kontextu a mají funkci navazovací. Významové vztahy přitom vystupují méně zřetelně než v souvětí, ale základní význam slučovací, odporovací, stupňovací nebo vylučovací zůstává zachován. I zde jde o spojovací funkci, třebaže v rámci útvarů nadvětých, větších

promluvovalých celků, takže tu máme právo mluvit o spojkách. Jsou ovšem i případy, kdy nad navazovací funkcí převládá funkce uvozovací — pak jde již o úkon částice (zpravidla citové), např. *I to se podívejme! Ale to přece není možné! A zůstanu doma!* Mohou tedy mít i souřadící spojky dvojí funkci — spojek a částic; ani zde není obojí užití od sebe tak vzdáleno, abychom měli právo mluvit o homonymech.¹¹

Spojky a vytykáci částice

8. Vytykáci částice vyzvedají slovo, u kterého stojí, různým způsobem; vždy se však vytyká na pozadí jevů stejného druhu, ať v kontextu vyjádřených nebo jen myšlených, předpokládaných.¹² Tím se vytykáci partikule sblíží se spojkami souřadícími užitými v navazovací funkci. Rozdíl je v tom, že spojka vyjadřuje vždy vztah dvou sousedních jednotek, které jsou ve vztahu koordinace (třebas jsou rozděleny koncovou pauzou), kdežto vytykáci částice uvádí vyjádřený člen ve významový vztah i s výrazy vzdálenějšími, často syntakticky odlišnými (nejde zde o koordinací spojení) nebo vůbec nevyjádřenými, např. *Na naše otázky ani neodpověděl. — Bylo tam plno. Přišli i zcela neznámí lidé. — Byl dnes pečlivě ustrojen. Vzal si dokonce nový klobouk.*

Částice, které vyzvedají vytykaný výraz, stýkají se se spojkami slučovacími nebo stupňovacími; částice omezovací se stýkají se spojkami odporovacími a výjimečnými, ojedinele i jinými.

9. Slova *i*, *ani* mají především funkci částic: vytykají platnost výrazu na pozadí předmětů nebo jevů stejného druhu jako zvláště významného (*i* ve větách kladných, *ani* ve větách záporných): *Našel i hříbky* (tj. vedle jiných méně vzácných hub). *Nenašel ani kuřátka*. Spojkové funkce slučovací nabývají tato slova tehdy, když spojují souřadné větné členy, popříp. věty: *Našel kuřátka i hříbky. Nenašel hříbky ani kuřátka*. Zůstává jim však vytykáci význam; tím se liší od podobných spojení se spojkou *a* (a také od spojky *i* v jiných slovanských jazycích, kde nemá vytykáci význam). Zvláště zřetelný je vytykáci význam tehdy, když se opakují u všech spojených členů nebo vět: *Našel i kuřátka i hříbky. Nenašel ani hříbky ani kuřátka*. Mohou se klást i po souřadících spojkách *a*, *ale*, *nýbrž*, např. *Vezmi si plášť, ale i deštník. Nečetl to a ani o tom neslyšel*. Spojení *a i* (> *aji*) je hovorové: *Našel lišky a i hříbky*.¹³ Jde tu tedy o dvojí funkci slov *i*, *ani*, z nichž primární je funkce vytykáci partikule; jen s takovým omezením můžeme mluvit o *i*, *ani* v češtině jako o spojkách.

Spojkové platnosti stupňovací nabyla vytykáci partikule adverbialního původu *dokonce*;¹⁴ může sama vyjadřovat vztah mezi koordinovanými členy nebo větami, např. *Nebyl s tím spokojen, dokonce si stěžoval. Byl velice spokojen, dokonce nadšen*. Vytyká s odstínem překvapivosti, nečekanosti; to je základem jejího stupňovacího významu. Častěji než samotné se jí užívá po spojkách *a*, *ale*, *ba*, *nýbrž*, *nebo*; už z toho je zřejmé, že spojovací funkce je zde sekundární. Podobně je tomu u jiných vytykáci výrazů (zvláště, zejména, právě, také aj.), které se dostávají do spojkové funkce jen sekundárně a sporadicky.

10. Zvláštní postavení mají výrazy, kterých se užívá k připojení zpřesňujících a dodatkově připojených rozvíjejících členů: *Měla děti ráda, zvláště Jenka. Dostal zase byt, dokonce ještě krásnější*. Zde jde o vytykání, ale zároveň o jisté příznakové spojování rozvíjejícího členu s členem rozvíjeným. Při dodatkovém připojení se tu užívá i slov majících obvykle funkci skutečných spojek, *a*, *ale*: *Vrátil*

se, a rád. // *Vrátil se, ale nerad. Kup si nějakou knížku, ale pěknou.* Citíme však, že mají jinou funkci než ve spojeních koordinačních: modifikují vztah rozvíjejícího členu k členu řídicímu, vnášejí do něho jistý odstín. Jde tu spíše o funkci částice než spojky.¹⁵ Podobně je tomu ve spojení opakovaných členů věty, kde jde o zesílení výrazu a nikoli koordinační spojení dvou syntaktických jednotek, např. *Nikdy, ale nikdy na to nezapomenu. Šel sám a sám.* I zde jsme na samé hranici mezi funkcí spojky a částice.

11. Omezovací částice *jen, jenom, pouze, toliko, leda* vyzvedají, že z očekávaného okruhu předmětů nebo jevů se realizuje pouze ten, který se vytyká: *Přišel jen* (// *pouze* // *toliko* // *leda*) *Karel.* Stejný význam má *než* po záporu: *Nepřišel než Karel.* Spojkové platnosti odporovací nabývá *jen, jenom* (řidčeji též *pouze, toliko*) v souřadném souvětí, v němž se ve druhé větě vyjímá z obecné platnosti první věty nějaký případ: *Všichni odjeli, jen (pouze, toliko) Karel přišel. Přišli všichni, jen Karel nikoli.*¹⁶ Slovo *leda* má zase platnost výjimkové spojky (stejně jako *leč*): *Nepřijdu, leda by mě prosili.* Souvislost s platností částice dosvědčuje časté spojování těchto slov s podřadicími spojkami: *Přijdu, jen když (leda když) mě o to požádají. Mluví o tom, jen aby řeč nestála. Nechodí tam, leda aby si postěžoval.* Podobně se užívá spojky *než* po záporné větě s *jinak, jiný* apod.: *Neuvěřím mu jinak, než když mi to ukáže. Nepřál si nic jiného, než aby už byl zase doma.* Výrazy *leda když, leda kdyby, leda aby* nabývají však povahy složených spojek (s celistvým významem výjimkovým), podobně jako *i když, i kdyby* má dnes platnost spojek podmínkově přípustkových nebo přípustkových.

12. Platnost částic mají vytykácí výrazy kladené před odkazovací slova v hlavní větě: vytyká se tak celá vedlejší věta. Např. *Půjdu tam jen proto, abych vám pomohl* // *že vám chci pomoci. Chodí tam jen tehdy, když musí. Mluví jen o tom, na co se vás ptáme. Chodili tam i* (// *dokonce i*) *tehdy, když přišlo. Zajímal se i* (// *dokonce*) *o to, co se ho vůbec netýkalo.*

13. Z omezovací částice *jen* (podobně jako ze slov *sotva, arch. jedva, ledva*, která jsou již na rozhraní částic a příslovčí měrových) vznikla časová spojka: *Jen* (// *Sotva*) *j sme přišli domů, začalo pršet.* Jde tu o skutečnou spojku, nikoli již o částici nebo příslovce. Pouze při souřadném spojení vět spojkou *a* zůstává platnost částice zachována: *Jen* (// *Sotva*) *se otočil a už byl kufr pryč. Jen* (// *Sotva*) *vyšel a už ho volali zpět.* Časový vztah vět — jejich bezprostřední sled — je zde vyjádřen dvojicí částic *jen — už*, které tak nabývají sekundárně spojovací funkce.

Spojky a odkazovací částice

14. K částicím se počítají také neohebná slova bez vlastního věcného významu, kterými se odkazuje na nějaký jev mimojazykové skutečnosti anebo na něco, co bylo nebo bude řečeno v kontextu, např. *To jsou letadla. To mluví vždycky tak zmateně? Tož// tedy nic se nestalo. Tak já už musím jít.* Jde tu vesměs o slova utvořená ze zájmenných základů — o ustrnulý tvar neutra sg. ukazovacího zájmena nebo o pokleslá zájmenná příslovce, která přestala mít platnost větných členů, protože neodkazují na jistou okolnost (časovou, místní, způsobovou apod.), ale jen zcela obecně na kontext nebo situaci. Z takových deiktických partikulí, z nichž některé měly asi původně platnost samostatných citoslovčí, vznikly mnohé spojky.¹⁷

podmínkou bylo, aby šlo o odkazování na větu bezprostředně sousedící a aby se podobná spojení v jazykových projevech často opakovala. Částice se pak stala výrazovým prostředkem vztahu, spojkou.

V ostatních případech se odkazovací platnost ve spojkovou změnit nemohla. Odkazovací částice žijí v jazyce stále; některé zanikly, jiné nově vznikly. Nejhojnější jsou v jazyce mluveném, kde napomáhají ke zřetelnějšímu skloubení jazykového projevu.

15. Zvláštní postavení mají odkazovací částice, kterých se užívá v podřadných souvětích vedle spojek. Jde tu především o částice, které stávají v hlavní větě podřadného souvětí po anteponované větě vedlejší, např. *Když jsem ho oslovil, tu sebou polekaně škubl. Jestliže se jim to podaří, tedy // pak nás předstihnou. Když o to tak stojíte, tak // tož vám to povím. Ačkoli jsme spěchali, přece jsme přišli pozdě.* Tato slova pomáhají vyjádřit vztah mezi větami v souvětí, pevněji věty spojují a někdy vnášejí do spojení dodatečný odstín (např. *tu* odstín nečekanosti, *tedy, tož* důsledku, *přece* podtrhuje rozpornost dějů apod.). Ale jsou jen fakultativní, nejsou k vyjádření vztahu nutná; nejsou se spojkami ani tak pevně spjata, aby s nimi vytvořila dvojité spojovací výraz.¹⁸

Odlísnou povahu mají výrazy, které odkazují na větu vedlejší bez ohledu na její polohu;¹⁹ jde vesměs o výrazy zájmenné povahy, které sice nepovažujeme za větné členy (funkci větného členu má sama věta vedlejší), ale které nemají povahu částic (obvykle jsou to výrazy příslovečné povahy), např. *Přišel právě tehdy, když ho nikdo nečekal. Když ho nikdo nečekal, tehdy přišel. — Jak přišel, tak odešel. Odešel tak, jak přišel. Musíš zde zůstat dotud, dokud to neuděláš. Dokud to neuděláš, dotud tu musíš zůstat. Tak se zadýchal, že nemohl ani promluvit.* Takové korelace jsou charakteristické zvláště pro souvětí se spojkami vzniklými z relativ (a ovšem i pro souvětí s větami vztaznými).

Odlísná situace je v souvětí souřadném, kde se setkáváme s částicemi v první větě a se spojkou v druhé větě: *sice — ale, nejen — ale, nejen — nýbrž.* Částice *sice* a *njen* tu mají funkci preparativní a můžeme je považovat za součást dvojitého spojovacího výrazu, třebaže jsou fakultativní (podobně jako je fakultativní užití dvojité spojky vylučovací *buď — nebo* vedle jednoduché spojky *nebo*).

Spojky a zesilovací částice

16. V starém jazyce se užívalo hojně zesilovacích částic, které se kladly jako příklonky za první slovo ve větě, zejm. za slova spojovací. Byly to částice *-t (-ti)*, *že*, *fidčeji též to a li*. Časem tyto částice buď pevně splynuly se spojovacími slovy a staly se jejich slovotvornou součástí (srov. spojky *když, nebo-t, nebo-li, než-li, jež-to* apod.), anebo zanikly; v dnešním jazyce jako samostatná slova neexistují.

Také částice zájmenného původu *koli*, která měla kdysi i význam příslovce, ztratila svou samostatnost a stala se buď příponou zájmen a zájmenných příslovčí, kterým dodává zevšeobecňující význam (srov. *kdokoli, kamkoli* atd.,) nebo příponou spojek (*ačkoli, kdykoli*). Z dnešního hlediska zde tedy nelze mluvit o částici.

Také zesilovací částice *pak* se stala příponou zájmen a příslovčí (*kdopak, copak, kampak, kdepak* atp.) nebo částic (*zdalepak, cožpak*). Vedle toho však mělo *pak* i funkci navazovací, která souvisela i s jeho významem příslovečným „potom“, nebo odkazovací „tedy“. V tomto užití se zachovala dosud. V navazovacím užití

pronikal někdy slabý význam odporovací, např. *Všichni odešli. On pak se vrátil do města.* (V tomto významu se stala komponentem spojky *pakli, pakliže.*) Ale užívalo se jí sporadicky i ke spojování větných členů a za obrození se považovala za odporovací spojku. Spojková platnost se však u ní neustálila a z dnešního hlediska nejde o spojku, ale jen o navazovací partikuli, které může být ovšem ve funkci spojky užito.

*

17. Z rozboru, při kterém jsme ovšem nevyčerpali všechny případy přechodů a styčných bodů mezi spojkami a částicemi, plyne tento závěr: O spojce lze mluvit jen tam, kde jde o prostředek vyjadřující vztah mezi spojenými větami nebo větnými členy. (Proti jiným slovům se spojovací funkcí se spojky vyznačují tím, že nemají samostatný věcný význam a neplní funkci větných členů a že jsou to slova neohybná.) Naproti tomu částice vyjadřují povahu věty (její obsahový nebo citový ráz), nebo vytýkají větné členy, anebo odkazují na něco z mimojazykové situace nebo z kontextu. Vytýkání se děje na pozadí jevů podobného druhu, ale nejde tu o vztah dvou sousedních a jazykově vyjádřených jednotek (spjatých vztahem koordinace nebo subordinace). Odkazování je často spjato s jistým významovým odstínem, může modifikovat jinak vyjádřený vztah mezi větami, ale vyjádření vztahu zde není primární funkcí.

Při synchronní analýze najdeme ve spisovné češtině vedle slov, která můžeme jednoznačně určit buď jako spojky nebo jako částice, jednak homonyma, tj. stejně znějící slova, která však tvoří samostatné lexikální jednotky (např. *však* odporovací a *však* citové, *jen* jako časová spojka a *jen* jako omezovací částice), jednak slova s dvojitou funkcí, přičemž je primární buď funkce částice a sekundární funkce spojky (*vždyť, jen, dokonce, i, ani*), nebo naopak primární funkce spojky a sekundární funkce částice (*a, ale; aby, že, když, kdyby*). Od toho je nutno odlišit případy, kdy totéž slovo plní v souvětí zároveň funkci částice ve větě vedlejší i funkci spojky vyjadřující vztah vedlejší věty k větě řídicí (*li, zdali* v obsahových větách tázacích, *ať* v obsahových větách žádacích a ve větách účelových). Jindy jde pouze o kontextově podmíněné užití částice ve funkci spojky, nikoli o ustálenou funkci (např. citové *však* v důvodovém významu, *pak* v odporovacím).

POZNÁMKY

¹ Srov. Jar. Bauer, *Spojky*, Český jazyk 8, 1958, 220–226; *Spojky a příslovce*, Sborník fil. fak. BU 1962, A 10, 29–37; *Relativa a spojky*, Acta Universitatis Carolinae – Philologica, Slavica Pragensia IV, 1962, 221–226.

² B. Havránek – Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1960, 271.

³ Nejsystematičtější zpracování částic podal J. Mistrík, *K otázce částic v slovenštině*, Jazykovedné štúdie IV, Bratislava 1960, 201–228; v jeho stati jsou odkazy na starší články, z nichž upozorňujeme zejm. na pojednání E. Ďuroviče *K otázce neohybných částí reči v slovenštině* (Jazykovedný sborník IV, 1950, 113–140). Podnětným příspěvkem k řešení otázky částic v češtině je stať M. Komárka *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě a již (už)*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 147–152. Pevné místo mají částice jako slovní druh v ruských syntaxích; srov. zejm. *Grammatika ruského jazyka I*, (vyd. AN SSSR), Moskva 1953, 639 n. (autorkou kapitoly o částicích je J. M. Galkinová-Fedoruková).

⁴ Srov. vymezení částic v *Mluvnici spisovné češtiny* od Fr. Trávníčka (II², 1472–1474) a v *České mluvnici* od Havránka–Jedličky (272).

⁵ V definicích částic se většinou vyzvedá jejich modální funkce. Srov. definici Mistríkovu (opírající se o definice V. V. Vinogradova a J. M. Galkinové-Fedorukové): „Částice sú neohybné

slová, které vyjadřují vztah hovoríaceho k výberu jednotlivých výrazov alebo k celej výpovedi“ (op. cit. 209). K tomu je nutno dodat, že některé částice (tzv. částice obsahové, např. *tázací li, zdali, práci kěž*) jsou přímo prostředky sloužící ke ztvárnění typů vět podle modality, kdežto jiné jen dodávají jistý modální, citový nebo hodnotící odstín větě již ztvárněné. Postoj mluvčího se ovšem projevuje i ve vytýkání (jde zde o jisté hodnocení jevů vzhledem k existujícím nebo možným jevům jiným) a v jisté míře i při navazování na kontext nebo situaci (to bývá při užití částic většinou spjato s jistým citovým zabarvením), ale není zde složkou primární.

⁶ Poměru spojek a částic ve slovenštině si všimá J. Mistrík v cit. stati, str. 203—206.

⁷ V tomto smyslu by bylo nutno rozšířit definici částic v *České mluvnici* Havránkové—Jedličkové, kde se za částice považují jen slova uvozující samostatné věty (str. 272). Částic se užívá v souvětí spojím vět i jinde; v. další výklady.

⁸ Spojky *aby* se užívá i v samostatných větách ve funkci citové částice (v. dále), ale to je případ opačný.

⁹ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, Praha 1962, 66 n.; J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 170—173.

¹⁰ Někdy zde šlo o původní citoslovce, která poklesla v částice, jindy o částice jiného původu, zejm. z ukazovacích zájmen a příslovčí. Srov. J. Bauer, *Podíl citoslovců na vzniku českých spojek*, Sborník fil. fak. BU 1963, A 11, 21—28. Obecně ke vzniku spojek v. J. Bauer, *K voprosu o proischozdenii sojuzov*, Sborník fil. fak. BU 1960, A 8, 5—18.

¹¹ Geneticky je funkce partikule asi většinou primární a spojková funkce se z ní postupně rozvila.

¹² Mnohé vytýkáci částice se neprávem řadí k příslovcům. Liší se od nich významem i funkcí. Srov. k tomu poznámky Komárkovy v cit. stati o *ještě, již (už)* a Mistríkovy (op. cit. 207—208 a 215).

¹³ Jak upozorňuje J. Mistrík (op. cit. 203—205), svědčí to o tom, že nejde o skutečné spojky, protože spojování dvou souřadících spojek k vyjádření jednoho vztahu není v slovenštině (a stejně ani v češtině) obvyklé. Jde tu o složený spojovací výraz utvořený ze spojky a z partikule.

¹⁴ Srov. J. Blažek, *Příslovce dokonce v dnešní češtině a jeho historický vývoj*, Naše řeč 46, 1963, 57—65.

¹⁵ Naproti tomu není důvodu, proč by za spojku nemělo být považováno *jako, jak* připojující srovnávací výrazy (typu *roste jak z vody*) a doplněk (*vrátil se jako slavný muž*) — v obou případech vyjadřuje spojka vztah rozvíjejícího členu věty k členu rozvíjenému, podobně jako v souvětí vztah věty vedlejší k větě řídicí.

¹⁶ Skutečnou odporovací spojku s omezovacím odstínem se stalo *jenže, jenomže*.

¹⁷ Srov. citovanou stať *Podíl citoslovců na vzniku českých spojek*.

¹⁸ V starším jazyce se tu užívalo i slovo, která měla jinak funkci souřadících spojek: *a, i, ale, avšak, však*. Dosud se souřadících spojek užívá v apodoxi přípustkového souvětí v ruštině.

¹⁹ Z uvedených slov se užívá i při postpozici vedlejší věty jen *přece*, ale zřídka (např. *Já tam přece půjdu, třebaže nemustím*).

СОЮЗЫ И ЧАСТИЦЫ

Разграничение союзов и частиц наталкивается на затруднения, потому что нередко частицы становятся союзами или, по крайней мере, выполняют их функцию, а, в свою очередь, союзы выполняют и функцию частиц. В статье намечается критерий для различения обеих частей речи и приводится анализ самых важных смежных случаев в чешском языке.

Союзы служат средством связи двух (или больше) синтаксических единиц, связанных отношением сочинения или подчинения. Частицы, напротив, вводят предложения, выражая их модальный или эмоциональный характер, или члены предложения, выделяя их на фоне контекста или ситуации. С союзами соприкасаются частицы следующих разрядов:

а) Частицы, выражающие модальный характер предложения, гл. обр. вопросительные *li, zdali, jestli* в косвенных вопросах (сохраняя функцию частиц, они служат одновременно выражением связи придаточного предложения с главным). В области пожелательных предложений слово *at* с синхронической точки зрения является компонентом описательной формы императива; в сложном предложении оно выполняет одновременно также союзную функцию.

б) Из числа эмоциональных частиц слово *však* соблюдает функцию частицы, которая вторично может служить выражением обосновательно-пояснительной связи в сложносочиненном предложении, но рядом с этим развился противительный союз *však*, представляющий только омоним. У частицы *vždyt* закрепилась секундарная функция обосновательно-союзная „ведь“, но она не оторвалась от частицы. Функцию эмоциональных частиц выполняют вторично подчинительные союзы *aby, že, kdyby, když* и сочинительные союзы *a, ale*.

в) Из выделительно-ограничительных частиц функцию соединительных союзов выполняют *i, ani*, сохраняя всегда выделительный оттенок; средством выражения градационного отношения вторично служит частица наречного происхождения *dokonce*; вторичную функцию противительных союзов выполняют частицы *jen, jenom, pouze, toliko*; значение исключаящего союза закрепилось за частицей *leda*. Частица *jen* (подобно как и *sotva, jedva, ledva*) превратилась также во временной союз „как только“. С другой стороны, союзы *a, ale*, присоединяя второстепенные члены предложения или соединяя повторяющиеся слова, имеют функцию, близкую усилительной частице.

г) Из частиц, указывающих на что-нибудь в контексте, сохраняют свой характер такие частицы, которые применяются в начале главного предложения после предыдущего придаточного (*tu, tedy, tož, pak, přece*); частицы *sice* и *nejen* стали составной частью двойных союзов *sice — ale, nejen — ale, nejen — nýbrž*.

д) Усилительные частицы превратились в компоненты союзов или других частиц; только *pak*, служашее также выражению присоединения предложений, в течение развития чешского языка приблизилось к функции противительного союза, но в современном языке оно является вновь только присоединительной частицей.

При синхронном анализе следует различать: случаи омонимии частица — союз; частицы с закрепившейся вторичной функцией союзов; союзы с закрепившейся вторичной функцией частиц; частицы, выполняющие одновременно функцию союза; контекстово обусловленное применение частиц в функции союзов.

